

PROBLEME ALE ECHIVALENȚEI ÎN TRADUCERE

(în lumina lucrărilor lui R.A. Budagov)

Irina CONDREA

Catedra Limba Română

L'équivalence est la question centrale dans la théorie de la traduction. Le professeur R.A. Budagov a étudié les similitudes et les différences dans les langues apparentées, en particulier dans les langues romanes. Les nuances de sens qui distinguent les lexèmes apparemment identiques, sont, selon un véritable trésor, qui permet de comprendre comment chaque nation voit le monde.

În orice lucrare ce se referă la traducere – fie în plan teoretic, fie în plan practic – apare în mod inevitabil problema echivalenței; or, aceasta nu poate fi tratată în sens disjunctiv: ori – ori, pentru că nu totdeauna o soluție o poate exclude totalmente pe alta. Înțelegerea și decodificarea corectă și multiaspectuală a textului original, mai ales dacă este vorba despre un text literar-artistic, se realizează cu mult mai profund când traducătorul/cercetătorul trece sensul unui cuvânt sau al unei sintagme prin prisma mai multor limbi înrudite. Anume acest lucru l-a făcut în studiile sale profesorul R.A. Budagov, examinând fenomenele lexico-gramaticale din perspectiva diverselor limbi – franceza, italiana, româna, spaniola. Sunt deosebit de interesante și relevante comparațiile structurilor sintactice, în special modul de redare a cazurilor (cu sau fără prepoziții) în limbile romanice. Cu toate asemănările dintre ele, se pot constata și foarte multe diferențe, în acest sens fiind de remarcat calificativele date de R.A. Budagov diverselor situații: *тождество* – identitate; *соответствие* – concordanță, corespundere; *сходство* – asemănare, potrivire, analogie, afinitate. Concluzia la care ajunge savantul este că „diferențele naționale ale limbilor înrudite în domeniul sintaxei sunt destul de semnificative și adeseori foarte subtile. De aceea, cercetătorul are de a face cu astfel de corespunderi (*соответствия*) între limbi, care doar foarte rar se dovedesc a fi identice. Pe aceasta se și bazează delimitarea noțiunilor „identitate” și „corespundere” în sintaxa comparată” [1].

Problema asemănării și neasemănării/diferenței (*сходства и несходства*) între limbile înrudite la nivel de sintagmă/îmbinare de cuvinte este cu mult mai strâns legată de problema traducerii, pentru că, de cele mai multe ori, sensul este redat nu atât prin cuvinte separate, cât anume prin îmbinări de cuvinte.

Îmbinarea de cuvinte (словосочетание) este înțeleasă/concepută de Budagov în sens larg: nu doar îmbinările nominale, dar și cele predicative, de la cele inseparabile (ca structură) și expresii idiomatiche, pe care el le numește idiome, până la îmbinările de cuvinte libere, care manifestă doar o oarecare tendință, mai mare sau mai mică, de stabilitate (abia percepută). Un interes deosebit prezintă maniera în care sunt utilizate îmbinările de cuvinte de către marii scriitori, marii măștri ai slovei, dar și cu ce probleme se confruntă traducătorii care redau aceste îmbinări în limbile în care traduc.

În procesul traducerii apar diverse dificultăți – atât de ordin teoretic, cât și de ordin practic. De primul tip sunt cele legate de delimitarea îmbinărilor de cuvinte, care pot fi libere, semilibere, legate și idiomatiche, iar gradul de unitate/legătură a elementelor acestora poate fi diferit. Aici, în opinia lui R.A. Budagov, nu pot exista niciun fel de scheme, dar este necesar să fie urmărit cu atenție materialul faptic, în baza căruia ulterior s-ar putea face anumite generalizări. Cea de-a doua categorie de dificultăți este generată chiar de materialul ca atare: este vorba de volumul mare al acestuia (aproape infinit, susține Budagov), de comportamentul pe care îl are în diverse stiluri, îndeosebi în operele marilor măștri ai slovei – în stilul literaturii artistice. Nu sunt rare cazurile când dau dovadă de o anumită subiectivitate și traducătorii, care redau o îmbinare de cuvinte sau alta în limbile lor materne.

Apar noi probleme atunci când se procedează la studierea comparativ-istorică a îmbinărilor de cuvinte ce au diverse tipuri de stabilitate (aici este adus un exemplu descris de semasiologul S.Ulmann, care a observat că despre unul dintre personajele romanului „Portretul lui Dorian Gray” de Oscar Wilde se spune că *vorbele lui tăiau aerul ca un pumnal* /rus.: *кинжал*/). Or, în una dintre limbile indienilor din America de Nord îmbinarea de cuvinte *a tăia aerul cu pumnalul* se întâlnește ca o unitate de cuvinte atât de stabilă, încât nu mai are nevoie de comparativul *ca și cum*. Astfel că ceea ce într-o limbă apare ca o comparație artistică, în

altă limbă, aflată la un alt nivel de dezvoltare istorică, se prezintă ca un șablon, ca o îmbinare de cuvinte obișnuită și destul de stabilă. Și nu putem să nu regretăm faptul că această problemă extrem de interesantă, care i-a preocupat pe timpuri pe mulți filologi (Potebnea, Kassirer ș.a.), astăzi aproape că nu se mai studiază.

Budagov însuși a prezentat problema doar în cadrul limbilor romanice și numai în plan sincron. Savantul remarcă faptul că încă Pișkin, care avea o mare sensibilitate în ceea ce privește mijloacele de exprimare, a comentat, în felul său insolit, astfel de îmbinări de cuvinte din limba rusă, cum ar fi : *он не в своей тарелке* (fr. *Il n'est pas dans son assiette*) și *пора меж волка и собаки* (fr. *Entre chien et loup*). Și dacă în cel de-al doilea caz poetul a remarcat în glumă că nu știe de ce în franceză amurgul se consideră *timpul dintre lup și câine*, în legătură cu cealaltă îmbinare Pușkin a făcut următorul comentariu: *Assiette* înseamnă situație/stare, de la cuvântul *asseoir*, însă rușii au tradus expresia printr-un calambur – *быть не в своей тарелке (а (ну) fi în farfurie sa)*, ceea ce în română se redă prin *a nu fi în apele sale*.

Pot fi aduse multe exemple când marii oameni de cultură își puneau întrebări în legătură cu mijloacele de exprimare de felul acestora: de ce se spune așa, dar nu altfel? ce semnificație/sens are o îmbinare de cuvinte sau alta? de unde provine aceasta?

R.A. Budagov susține că noțiunea (понятие) de *îmbinare de cuvinte* (словосочетание) este cu mult mai largă decât noțiunea de frazeologism sau cea de idiom (expresie idiomatică), întrucât îmbinările de cuvinte se pot forma din cele mai diverse lexeme, în care se manifestă diferite tipuri de stabilitate a legăturii dintre acestea.

Studiind îmbinările de cuvinte mai mult sau mai puțin stabile, aproape toți cercetătorii (atât cei de la noi, cât și cei străini) afirmă că în îmbinările de cuvinte stabile cuvintele acestora sunt lipsite de orice fel de semnificație independentă și sunt receptate numai și exclusiv în sistemul întregului.

În opinia profesorului R.A. Budagov, problema este însă cu mult mai complicată. Spunând, de exemplu, că cineva *a fost primit cu răceală*, nimeni nu se gândește în asemenea cazuri la frig. Și totuși, semnificația adverbului *rece/cu răceală* ca și cum luminează/penetreză pe de-a-ntregul îmbinarea respectivă de cuvinte (*a primi cu răceală*). Acest lucru poate fi dovedit ușor pe cale experimentală: e suficient să schimbăm adverbul și să punem în loc *cu căldură* și vom obține un sens opus (*a primi cu căldură*).

O altă problemă este legată de faptul cum se comportă anumite cuvinte în îmbinările cu o stabilitate (*устойчивость*) diferită. Această dependență încă nu este destul de bine studiată, cu toate că există, neîndoiește, o relație între gradul de stabilitate – cât de stabilă este o îmbinare de cuvinte – și nivelul pierderii (mai mari sau mai mici) a independenței cuvântului în cadrul îmbinării.

Se poate demonstra că anumite cuvinte au un comportament diferit în îmbinări de cuvinte diverse. R.A. Budagov prezintă modul în care o îmbinare „trece” dintr-o limbă în alta în baza unor exemple din opera lui Balzac: fr. *la fin du monde* – rus. *конец света*; it. *la fine del mondo*; port. *o fim do mundo*; se pare că totul e la fel. Însă, limba română aici se deosebește radical de tipul general-romanice – Budagov înregistrează îmbinarea *sfârșitul pământului* dată de traducătorul român (*Balzac. Moș Goriot / trad. C.Petrescu. Buc., 1964*). Explicația rezidă în faptul că în latină exista cuvântul *mundus* (rus. – *свет, мур*), care nu s-a păstrat în română, așa că aici *свет – lume* și *мур – pământ* se redau prin cuvinte diferite [2].

În ce îmbinare poate intra un cuvânt sau altul – este o problemă extrem de complicată și anumite aspecte ale ei pot fi elucidate analizându-se semele comune, datorită cărora cuvintele se încadrează în aceleași câmpuri semantice. În acest sens, conceptul de *omosemie*, pus în circulație de acad. S.Berejan, oferă posibilitatea de a găsi căi mai sigure pentru stabilirea diverselor nuanțe de sens corespondente în diferite limbi. Este deosebit de elocventă și următoarea constatare referitoare la aceste nuanțe: „Conform informațiilor excerptate din actualele dicționare, aproape că nu există elemente lexicale cu caracter abstract, care nu ar dispune de cel puțin un omosemant străin, cu caracter neologic. Spre exemplu, printre cuvintele inserate la litera *j* nu este nici un element abstract fără vreun omosemant din altă limbă (cf. *jale / tristețe* din it. *tristezza*; *jignire / ofensă* din fr. *offence*; *a jurui / a promite* din fr. *promettre*; *josnic / abject* din fr. *abject* etc.) și cu cât este mai abstract sensul, cu atât mai multe omosemante neologice i se atașează (cf. *pricepere / aptitudine, capacitate, facultate; cruzime / atrocitate, ferocitate, bestialitate; vestit / faimos, renumit, celebru, notoriu*)” [3].

Utilizarea în sintagme a nuanțelor de sens reclamă o mare doză de rafinament și nu totdeauna la traducere acestea pot fi redade cu exactitate. De fapt, transpunerea în altă limbă a fiecărui element stilistic marcat, a fiecărei nuanțe semantice nu este posibilă și nici strict necesară, deoarece păstrarea caracteristicilor principale ale codului se poate realiza cu mijloace expresive minime. De exemplu, într-o serie sinonimică formată din

peiorative chiar și un cuvânt neutru poate căpăta niște nuanțe de sens neașteptate, fapt demonstrat de următorul exemplu dintr-o poezie de E. Evtușenko: «Сквозь *рожи, хари, морды* увидел я *лицо* одно».

Trecând la un nivel mai complex al îmbinărilor de cuvinte, R.A. Budagov examinează felul în care limbile „codifică în frazeologisme” una și aceeași semnificație, aducând exemple elocvente din câteva limbi române: „Francezii spun *écouter des toutes ses oreilles*, ’a asculta atent’, literal: ’a asculta din toate urechile’, în timp ce italienii spun *ascoltare tutt’orecchi*, literal: ’a asculta toate urechile’, iar românii (*a fi*) numai urechi (ascultă ’numai urechile’, în sensul ’toate urechile’). S-ar părea că este o expresie idiomatice identică, însă de fiecare dată ea apare într-o variantă noțională inedită. Iar acolo unde nu există o astfel de expresie, traducătorii recurg, desigur, la o redare descriptivă a sensului ei: span. *seguir atentamente* ’a asculta atent’, port. *escutar muito atento* ’a asculta foarte atent’. În cazul al doilea adverbul *foarte* transmite mai exact ideea de ascultare „din toate urechile”. În limbile înrudite expresia idiomatice se transformă un pic¹ structural, sau, în genere, poate să nu aibă un echivalent și este redată în mod descriptiv” [1].

În legătură cu expresiile idiomatice este important ca traducătorul să știe că *ploaia* ne udă *până la piele*, în timp ce *la pliuie* pătrunde *jusqu’aux os* [5]; în franceză expresia respectivă este *etre percé jusqu’aux os*, literal: ’a fi pătruns până la os’ și se traduce în română, conform dicționarului, prin *a fi ud până la piele*.

Necesitatea redării frazeologismului printr-un echivalent neutru este motivată și de alți autori. K. Ciukovski explică lucrurile astfel: «Возьмем поговорку «Он собаку съел в подобных делах». Так как в нашем речевом обиходе образность этой фразы давно уже померкла для нас, стала невидимкой и фикцией, француз при переводе русской повести или пьесы, где встречается эта стертая фраза, имеет право не приписывать тому или иному персонажу страсть к глотанию живых собак, а заменить эту поговорку каким-нибудь нейтральным оборотом» [6].

De cele mai multe ori, proverbele și zicătorile apar în calitate de generalizare a unei situații, ca argument sau ca suport/element de trecere la relatarea ce urmează a fi expusă. Legătura lor cu narațiunea nu este atât de rigidă ca, de exemplu, în cazul locuțiunilor sau al expresiilor frazeologice (care au o anumită funcție sintactică și pot echivala cu o singură parte de vorbire, gen *a o lua la sănătoasa – a fugi*).

Această independență textuală le face mai conturate, iar în cadrul narațiunii ele de multe ori sunt „anunțate” de anumite elemente de relație. De exemplu, la Ion Creangă acestea sunt: *vorba ceea, vorba cântecului, este-o vorbă, cum zic unii* ș.a. O asemenea referință are rostul să ateste justetea celor afirmate de toată lumea; prin urmare, și responsabilitatea pentru cele afirmate revine altcuiva (sau tuturor), iar nu celui care vorbește. În utilizare, aceste expresii reprezintă „enunțatorul generic” sau vocea anonimă care le-a creat. E. Coșeriu evidențiază expresiile ca elemente ale „discursului repetat” și le include într-o categorie separată de „cuvinte proverbiale” [7]. Cercetătorii scot în evidență și „capacitatea unor expresii, sintagme sau secvențe de dimensiuni mai extinse, cu un grad înalt de notorietate, din sfera discursului literar sau nonliterar, de a exercita o anumită fascinație (în sens pozitiv sau negativ) asupra vorbitorilor, determinându-i pe aceștia să le utilizeze „în ecou”, cu funcție evocatoare și conținut parțial modificat, adesea ironic sau parodic în noul context.” [8].

În traducere, neasemănarea (несходства) structural-semantică poate genera ceea ce în teoria traducerii poartă denumirea de „nonechivalență” sau „falsă echivalență”. Conform unei clasificări propuse de R.A. Budagov, se pot distinge câteva tipuri de „nonechivalență” sau de falsă echivalență [9]:

1. Într-o limbă cuvântul are un sens general, iar în cealaltă – un sens particular. Astfel, fr. *idiome* indică un aspect, o particularitate a unei limbi; span. *idioma* înseamnă limbă: *el profesor de idiomas*; în rom. e un termen general ce numește o unitate lingvistică (dialect, grai).

2. Cuvântul desemnează relații de gen într-o limbă și relații de specie în altă limbă: rom. *pasăre* e o denumire de gen a faunei, iar it. *pasero* înseamnă ’vrabie’ și este o specie a genului.

3. Monosemie într-o limbă – polisemie în altă limbă: rus. *галантный* înseamnă „curtenitor față de femei”; engl. *galant* – 1. Curtenitor; 2. Viteaz, glorios.

4. Neconcordanță stilistică: într-o limbă cuvântul este atribuit unui stil, iar în altă limbă altui stil: de exemplu, rus. *обидеть* este neutru – „a produce cuiva supărare, a amări”; rom. *a obijdui* este învechit și înseamnă „a asupri, a împila; a nedreptăți, a jigni, a ofensa”; rom. *obijduitor* (numai substantival) – înseamnă „cel care obijduiește, asupritor” [A se vedea: DEX]

¹În legătură cu aceste diferențe de ordin gramatical A.M. Peșkovski făcuse o subtilă observație, citată de R.A. Budagov, care este valabilă pentru oricare limbă dezvoltată: „Все дело в этих «почти» и «как бы», на которых зиждется вся грамматика”.

5. Sens neutru într-o limbă – sens arhaic în altă limbă: rom. *scârbă* 1. aversiune nestăpânită (fizică sau morală) față de cineva sau ceva: dezgust, repulsie, silă; loc. vb. *A-i fi cuiva scârbă* sau *A-l prinde pe cineva scârba* – a se scârbi, a se îngreșoșa, dezgusta; ceea ce provoacă scârbă, groază. 2. (fam.) Epitet pentru o ființă murdară, dezgustătoare sau josnică; p. ext. Epitet pentru o ființă nedemnă; (la pl.) Vorbe murdare, triviale, ocări, înjurături. 3. (reg.) întristare, mâhnire, supărare, grijă, necaz, nenorocire; rus. *скорбь* (высокая) крайняя печаль, горесть, страдание.

6. Sens lexical „liber” într-o limbă – sens lexical „neliber, legat” în altă limbă: it. *riscossa* – „ajutor” în orice îmbinare; fr. *rescousse* – utilizat numai în îmbinare *à la rescousse* – „în ajutor”.

7. Termen într-o limbă – nontermen în altă limbă: fr. *benzine* este termen chimic; rus. *бензин* „carburant” (termen uzual).

8. Cuvânt într-o limbă – îmbinare de cuvinte în altă limbă: rus. *рояль* – fr. *piano à queue* – rom. *pian cu coardă*; rus. *автомоптпет* – (Picasso. *Автомоптпет*) – fr. *Picasso par lui-même*.

În literatura consacrată traducerilor acest tip de cuvinte are o denumire mai veche, general cunoscută: ele se numesc *falși-prieteni* (rom.), *faux-amis* (fr.), *faux-frères* (adică, *trădători* – tot din fr.), *false friends* (engl.), *ложные друзья* (rus.).

Lipsa de echivalente pentru anumite lexeme încă nu înseamnă că traducerea este cu totul imposibilă. Altceva este că se pierd anumite nuanțe specifice, dar sensul general poate fi păstrat. De aceea, afirmația că „intraductibilitatea nu trebuie privită ca un mister sau ca o sperietoare. Ea este o noțiune statistică” [10] este pe deplin convingătoare, fapt demonstrat de numărul imens al lucrărilor traduse.

Referințe:

1. Будагов Р.А. Сходства и несходства между родственными языками. Романский лингвистический материал. - Москва, 1985, с.102.
2. Ibidem, p.158.
3. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. - Кишинёв, 1973, с.207.
4. Будагов Р.А. Сходства и несходства между родственными языками. Романский лингвистический материал. - Москва, 1985, с.160.
5. Steiner Georges. După Babel. Aspecte ale limbii și traducerii. - București, 1983, p.374.
6. Чуковский К. Высокое искусство. - Москва, 1976, с.109.
7. Coșeriu E. Semn, simbol, cuvânt // Anale Științifice ale Universității „Al.I. Cuza” din Iași, Tom XXXIX, 1993.
8. Vlad Carmen. Textul aisberg. Teorie și analiză lingvistico-semiotică. - Cluj-Napoca, 2003, p.171.
9. Будагов Р.А. Человек и его язык. - Москва, 1976, с.93.
10. Mounin G. Les problèmes théoriques de la traduction. - Paris, 1963.

Prezentat la 08.07.2011